

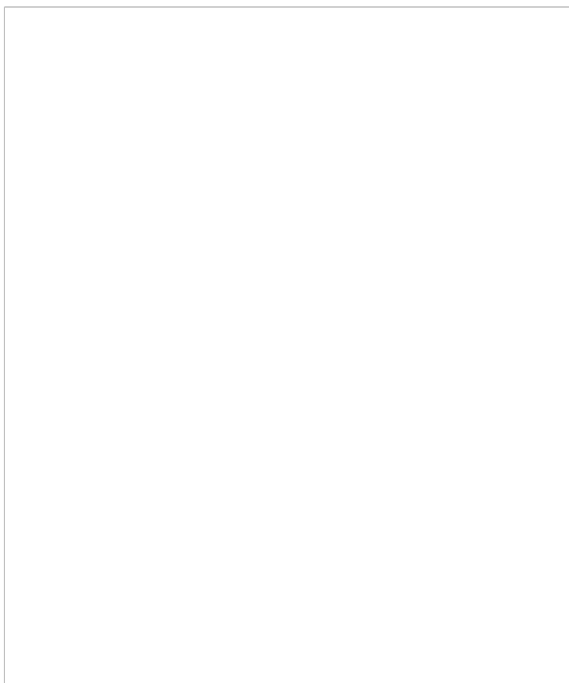
Hallitsija-vertaukset ovat meidän kansallisessa retoriikassamme olleet suosittuja vanhoista runolaulajista menestyneiden urheilijoiden kautta tämän päivän tangokuninkaallisiin. Nurmea koskevissa metaforisissa luonnehdinnoissa huomiota kiinnittää ylivertauisuuden ohella pyrkimys artikuloida hänet ei-inhimillisiin kategorioihin, joihin muun muassa oheiset karikatyyrit viittaavat. Nurmen luonnehdinta "lentäväksi" viittaa eräiden aika-laishavaintojen mukaan ylivertauisuuden ohella pitkien askelten juoksutyylisiin, joka synnytti vaikutelman lentämisestä. Renée Sintenis, ranskalaisnyntinen, Saksassa asunut taiteilijatar teki 1926 pienen veistoksen Paavo Nurmesta, jonka hän oli nähnyt juoksevan Berliinissä: "Se, mikä minua enimmäin hämmästytti hänessä, oli hänen saavutuksensa yli-inhimillisyys. Hän oli kuin itse juoksemisen aate, kuin ajatus. Viimeiset 200 metriä 3 000 metrin juoksussa hän lensi aavemaisesti ohi. Veistos, jonka hänestä tein, on kuten kaikki työni tehty muistista. Pää on hieman liian suuri verrattuna ruumiiseen, mutta itse kokonaisuus on kaunis."²⁶ Tämä on muun ohella hyvä esimerkki – käännöksen jälkeenkin – siitä, miten metafora otetaan sen verran todesta, että se määrää käyttäytymistä ja havaitsemista. Kielitieteilijä Urpo Nikanne toteaa lisäksi, että "kun ihmiset kommunikoidessaan käyttävät metaforia, niin ne samalla leviävät ihmiseltä toiselle ja näin jotkin metaforat tulevat yhteisössä konventionaalisiksi".²⁷ Tämä pätee suuressa määrin myös Nurmi-kertomuksien vertauksiin.

"Juoksijajättiläinen"

Nurmesta tuli kilpakenttien valovoimainen tähti vuosien 1924 ja 1925 aikana. Pariisin olympialaisista saavutetut viisi kultaista olympiamitalia ja Amerikan kiertueen voitokkuus synnyttivät mielikuvia ja antoivat aiheita puhua yli-inhimisestä ja juoksijajättiläisestä. Kaikesta näyttävyydestään huolimatta liiallinen ylivoimaisuus on myös kilpaurheilun harmi. Kansallismielistä urheilukertomustakin Nurmen suvereenisuus vaivasi. Varsinkin 1920-luvun alun uhripuheeseen Nurmen ylivoimaisuus ei ollut tyköistuva, sillä suurimmat voitot tuli saavuttaa tiukassa kilpailussa ankarasti ponnistellen ja ylevästi uhrautuen. *Suomen Urheilulehdessä* puututtiin Nurmen ylivoimaisuuteen jo vuonna 1923: "On melkein synti, että kansamme lellitellään piloille tällaisilla tapauksilla! Se alkaa pian aina vaatia jotain ylliluonnollista

Hannu Itkonen &
Seppo Knuutila

Aika voittaa voi sun
ainoastaan – Paavo
Nurmen syntymästä
101 vuotta



innostuakseen, eikä sellainen suinkaan sovi yhteen urheilun tarkoituksperien kanssa."²⁸ Nurmi-kertomusten kestoteemaksi tulleen ylivoimaisuuteen palattiin myöhemmin yhä uudelleen²⁹.

Lauri Pihkala julkaisi vuonna 1922 *Urheilijan Joulussa* artikkelin, jossa hän nimesi "vuosisadan juoksijaksi" Hannes Kolehmainen. Juoksijatyyppi- ja takikkovertailussa Nurmi jää auttamattomasti kakkoseksi. Pihkalaa miellytti erityisesti Kolehmaisen kyky säästää tasaväkisessä kilpailussa valtinsa viimeisiin lyönteihin. Sen sijaan nurmimainen moottoripyörävauhdilla eteneminen ei osoita taktillista kykyä.³⁰ Eittämättä Pihkalan esittämä arvio liittyi sisukeskusteluun. Mutta Pihkalan tekstiä voisi tosin lukea toisestakin näkökulmasta. Pihkala nimittäin saattoi urheilun organisaattorina lisätä kirjallisella tempullaan kiinnostusta urheilijoita kohtaan. Saattoipa Pihkala omalla karskilla tyylillään motivoida Nurmeakin, johon oli vähitellen kohdistunut suoranainen ylistysten tulva. Kiinnostavana yksityiskohtana voi mainita *Työväen Urheilulehden* julkaisseen syyskuussa 1923 artikkelin, jossa Nurmi nimettiin varauksetta "kaikkien aikojen parhaimmaksi juoksijaksi"³¹. Keskustelu Nurmen ja Kolehmaisen paremmuu-

Hannu Itkonen &
Seppo Knuuttila

Aika voittaa voi sun
ainoastaan – Paavo
Nurmen syntymästä
101 vuotta

desta jatkui vielä vuoden 1925 helmikuussa, jolloin Pihkala kehittäi edelleen paremmuuden kriteereitä³².

Nurmen ylivoimaisuus mahdollisti maailmanennätysten "tehtailun". Jälkikäteen on arveltu Nurmen olleen perso ennätyksille. Toisaalta Nurmi nimenomaan testasi kuntonsa kovuutta ennätyksellisiä aikoja juosten. Tämä seikka oli olennainen osa hänen kehittämäänsä valmennusoppia: "Yleensä kehottaisin jokaista, joka juoksuradalla yrittää päästä hyvään kuntoon, määräämään aikaisin keväällä itselleen jokin määrätty tulos, johonka kesällä on päästävä. Harjoitus muodostuu tällöin pakostakin tarmokkaammaksi ja määrätietoisemmaksi kuin muuten. Itse olen aina omaksunut sen käsityksen, että minun on päästävä myös tulokseen eikä yksinomaan voittoon. Tulos on aina suuremman työn takana kuin voitto."³³ Nurmen aikoihin ennätyksistä ei maksettu rahapalkkioita. Ainoastaan suurkilpailujen voitoja arvostettiin. Suurkilpailuissa liian ylivoimainen Nurmi olisi saattanut vähentää kilpailujen mielenkiintoa samaan tapaan kuin nykyisten afrikkalaisjuoksijoiden on arveltu tehneen.³⁴ Urheilun mediapelissä "jonkun" olisi juostava "joka kisassa" uusi ennätys. Tosin heti vuoden 1925 Amerikan matkalta palattuaan Nurmi kiinnitti tähän seikkaan huomiota toteamalla, että "yleisö oli ollut hyvin ennätyskiihkoista, minkä vuoksi oli aina ollut yrittävä rikkoa ennätyskiä"³⁵.

"Ei ole ihminen, vaan kone"

Konemetaforaa Nurmesta käytettiin ainakin vuoden 1925 Amerikan kiertueesta alkaen. Pelkästään koneeksi Nurmea ei kuitenkaan kutsuttu. New Yorkilaisen lehden suurotsikossa Nurmi sai myös nimekseen "turkulainen vinttikoira". Nurmen jalat nimettiin "Rolls-Royce moottorin veroisiksi kintuiksi".³⁶ Innokkaimmat kansainväliset arvioitsijat näkivät Nurmen "kohottaneen juoksun tieteesi"³⁷. Konemetafora oli kuitenkin niitä vahvoja ilmauksia, jotka kiinnittyivät pysyvästi Nurmeen. Vuoden 1928 ranskalaistoimittajat arvioivat Nurmen ajatuksia 10 000 metrin juoksun aikana: "Kun hän on radalla, ei hänellä ole sydäntä, tunnetta, mielikuvitusta, tai muistoa, vaan ainoastaan se, mikä tarvitaan sillä silmänräpäyksellä, jotta kaksikymmentäviisi kierrosta menisi 30 minuutissa 18 sekunnissa. Hän on sinä silmänräpäyksenä vain kone."³⁸

Hannu Itonen &
Seppo Knuutila

Aika voittaa voi sun
ainoastaan – Paavo
Nurmen syntymästä
101 vuotta

Nurmen nimeäminen Amerikassa koneeksi sisälsi pääasiassa myönteisen merkityslatauksen. 1920-luvun modernisoituvassa Amerikassa kaupungit, kulkuvälineet ja koneet olivat suuressa huudossa. Nurmen nopeus, kestävyys ja ylivoimaisuus olivat niitä aineksia, joilla ladattiin amerikkalaistakin unelmaa. Itse asiassa urheilukenttien menestysten sydän sykki samassa tahdissa teollistuvan elämänmenon kanssa. Omin ja ainoastaan ruumiillisin ponnistuksin saavutettuja urheilullisia ja taloudellisia voittoja osattiin arvostaa.

Suomalaisen urheilujournalismin vähittäinen syntyminen ja taustauutisoinnin lisääntyminen on "inhimillistänyt" kansallisia huippujamme. Nurmen 50-vuotispäivänä lehtiartikkelissa vuonna 1947 sanouduttiin irti konetulkinnasta. Koneen sijasta Nurmi nimettiin nyt "taistelevaksi urheilijaksi".³⁹ Konevertaukset on edelleenkin varattu urheilukielessämme vierasmaalaisille urheilijoille. Punakoneet, hyppy- ja heittokoneet sekä latukoneet esiintyvät edelleenkin aika ajoin kilpakenttien näyttämöillä.

On kuitenkin muistettava, että vuosisadan alkukymmenten Suomessakaan urheilijan vertaamista koneeseen ei pidetty loukkaavana. Konevertausta maassamme oli nimittäin käytetty jo 1800-luvun loppupuolella. Esimerkiksi Helsingin yliopiston kasvatus- ja opetusopin professori Z. J. Cleve kirjoitti kasvatusopissaan, että "kaikki pitää koulussa käydä kuin kellokone". Hänen mukaansa vain moitteetta toimiva kone osineen muodostaa "harmonian täydellisen järjestyksen".⁴⁰ Teknikkona Nurmikin turvautui itsestään puhuessaan mekaanisiin metaforiin. Pihkalalle huhtikuussa 1930 lähettämässä kirjeessään hän epäili urheiluransa jatkamista: "Totuuden sanoakseni minua hävettää olla näin kauan pinnalla. Samoin näyttää kojeen kojetaulukin jo

Hannu Ikonen &
Seppo Knuuttila

Aika voittaa voi sun
ainoastaan – Paavo
Nurmen syntymästä
101 vuotta

(kasvot), että on aika hiljentää vauhtia päästäkseni vanhempaan ikään asti.”

”Tex Richardin silmissä”

Nurmen juoksuillaan hankkimat rahapalkinnot jouduttiin Suomessa perustelemaan varsinkin vapaaehtoistyön suuntaan. Urheiluseuratoimintaamme rahapalkinnot eivät kerta kaikkiaan kuuluneet. Lauri ”Tahko” Pihkalan puheet lompakkourheilusta tai Kustaa Eemeli Levälähdän ”urheilu-uskon” horjuminen viestivät kisailun vääjäämätöntä kaupallistumista⁴¹. Tiukassa paikassa Pihkalakin tosin asettui Nurmen puolustajien joukkoon. Nurmen julistaminen olympialaiseen kilpailukieltoon sai Tahkon äkkäänntyneeksi. Hänen mukaansa Los Angelesin kisat rakentuivat kokonaan niin sanotun valeamatörismin varaan. Loisteliaimman yksilön erottaminen on väärin, sillä annetaanhan toisten olla rauhassa. Nurmeen kohdistuvat toimet Pihkala näki farisealaisuudeksi ja naapurikateudeksi.⁴² Ruotsiin suuntautunut viittaus kateudesta oli helppo ymmärtää sikälikin, että länsinaapurista alkoi kantautua ammattilaissyttöksiä pian Pariisiin olympialaisten jälkeen. Yleisurheilun johtotehtävissä toiminut tukkukauppias Leopold Englund tuli siihen lopputulokseen, että esimerkiksi suurjuoksijat Nurmi ja Ritola olivat ammattilaisia.⁴³

Ammattilaisurheiluun suhtautuminen ei ollut täysin kielteistä 1920-luvun Suomessa. Esimerkiksi *Työväen Urheilulehdessä* ammattilaisiksi Amerikkaan lähteneitä pidettiin samanlaisina urheilusankareina kuin amatöörikisoissakin menestyneitä. Lehden etusivulla saattoi jopa komeilla riskin urheilijan kuva tekstitettyinä: ”Väinö Keto-

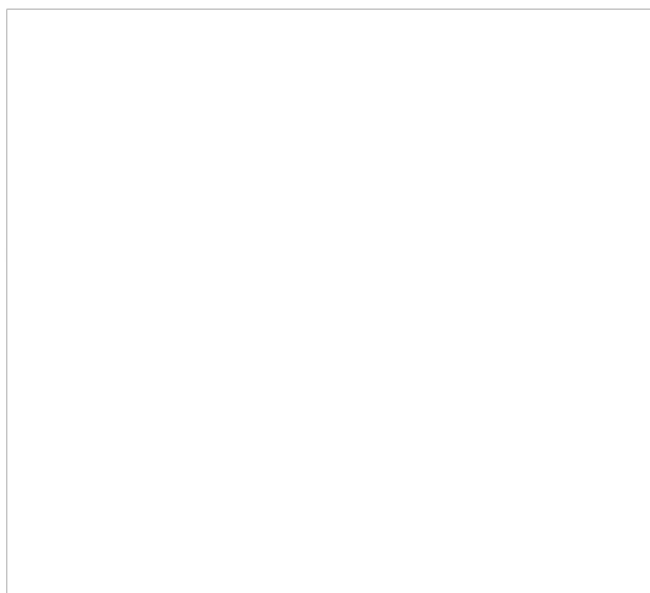
Hannu Itkonen &
Seppo Knuuttila

Aika voittaa voi sun
ainoastaan – Päävo
Nurmen syntymästä
101 vuotta

nen, suosittu suomal. ammattipainija Amerikassa".⁴⁴ Työläisurheilun kontekstiin ajatus voimillaan dollareita tienaaavista niskanvääntäjistä istui vaivattomasti.

Miksi Nurmen dollarisäkki oli "Tex Richardin" silmissä niin suuri? Amerikkalaisessakin todellisuudessa huippu-urheilun voimakas muutos ajoittuu 1920-luvulle. Tästä viestivät esimerkiksi upeat sisähallit, joissa Nurmikin taivaltaan taittoi. Tosin vielä 1920-luvullakin monet onnenonkijat olivat järjestäneet kisailuja maratontansseineen ja juoksusirkuksineen. Luvattuja palkkioita ei voitu edes aina maksaa.⁴⁵ Nurmen vuonna 1925 Amerikassa juoksemia 55 juoksua rahallisine korvauksineen voidaankin pitää yhtenä ammattilaisurheilun käytännön merkkipaaluna. Nurmen olympialaisilla areenoilla saavuttama maine ja kaukainen suomalaisuus olivat osaltaan edesauttamassa urheilijamyytin syntymistä.

"Valokuvaajain edessä"⁴⁶



Hannu Itkonen &
Seppo Knuutila

Aika voittaa voi sun
ainoastaan – Paavo
Nurmen syntymästä
101 vuotta

Amerikan kiertueillaan Nurmi huomasi juoksevasa ja esiintyvän kahdenlaisessa julkisuudessa. Suomalainen urheilujulkisuus oli vasta kypsymässä ja lainasikin aineksia Atlantin takaa. Esimerkiksi vuoden 1925 kiertueen uutisoinnissa oltiin mitä suu-

rimmassa määrin amerikkalaisten toimittajien tekstien varassa. Kansallisen lehdistön suhteen ei vielä 1920-luvulla voida puhua urheilusivuista tai -toimituksista. Urheilu-uutiset olivat suhteellisen irrallisia juttuja muutoinkin varsin pirstaleisessa kokonaisuudessa.⁴⁷

Kenties vahvin ja samalla yksilöllisin leima Nurmeen on liitetty nimeämällä hänet suureksi vaikenijaksi. Otsikon kuva-aiheen piirtäjä on saanut kesän 1924 tapahtumista Eläintarhan kentällä, jossa Nurmi juoksi samoissa kilpailuissa kaksi maailmanennätystä. Toivo T. Kaila kirjoitti vaikenijan tarinaa jo seuraavana vuonna ilmestyneessä kirjassaan:

*Paavo Nurmea huudettiin esiin, käytiin pyytämässä. Turhaan. Ei ole tapana juosta kunniakierroksia. (...) Sitten hän lähti pois pitkin aito-viertä, miltei huomaamatta. Joi lasin mehua mennessään, ja yleisö osoitti sympatiaansa juomalla heti samaa mehua.*⁴⁸

Nurmen vaikeneminen soveltui hyvin urheilun suorituseetoksen synnyttäjille. Urheilun sosiaalisilla kentillä lisääntyvän roolijaon kannalta Nurmen vaikeneminen oli myös tuotettua. Monet seikat nimittäin osoittavat, että Nurmi kommunikoi monin tavoin, monella kanavalla. Julkisuudesta hän ei suinkaan kieltäytynyt, vaan myi nimensä ja olemuksensa "reklaamin" käyttöön. Kansallisesti kuuluisiksi tulivat Nurmi-yskänpastillit, jotka soveltuivat urheilijoille, sotilaille, suojeluskuntalaisille, tupakanpolttajille, naisille, herroille, puhujille, laulajille, poliiseille, partiolaisille, metsästäjille, liikemiehille, konttoriväelle, käheille, vilustuneille sekä kulkutautiin alttiille henkilöille. Amerikan kiertueella Nurmi puolestaan mainosti tuoremehupuristimia. Nurmi asetti itsensä myös esille suostuen erilaisiin lavastuksiin. "Alastontutkimakuvissa" mies poseerasi tangoissaan jo 1920-luvun alkupuolella ja suostui V. Aaltosen alastoman juoksijapatsaan malliksi, mitä tosin myöhemmin katui. Nurmi vieraili Amerikassa Hollywoodissa tavaten elokuvamaailman säihkyvimmat tähdet. Sotavuosina Nurmi esiintyi Yhdysvalloissa avun hakijana sodassa olevalle Skandinavian kansalle.⁴⁹

Nurmen vähäpuheisuus oli ainakin osittain harkittua, sillä tarvittaessa tuli juttuakin. Vaikka mieltä muuttavat aineet eivät liiemmin maistuneetkaan Nurmi saattoi "panna pöydän koreaksi". Perinneyhdistyksen puheenjohtaja John O. Virtanen totesi

Hannu Itonen &
Seppo Knuutila

Aika voittaa voi sun
ainoastaan – Paavo
Nurmen syntymästä
101 vuotta

juhlaesitelmässään: "Nurmi ei myöskään ollut vähääkään hiljainen silloin, kun läsnä oli hänelle aidosti mieluisia henkilöitä, sellaisia joita hän vilpittömästi arvosti."⁵⁰ Lehdistönkään suhteen Nurmi ei ollut täydellinen vaikenija. Esimerkiksi *Helsingin Sanomien* kanssa "jurona ja vaiteliaana tunnettu" mies oli valmis yhteistyöhön. Muun muassa vuoden 1932 joulukuussa Nurmi raotti yksityisyytensä verhoa päästämällä *Helsingin Sanomien* toimittajan kuvaamaan esikoispoikaa: "Ei minulla mitään sitä vastaan ole. Tulkaa huomenna klo 14 vähän ennen kuin se saa ruokaa, sillä sen jälkeen se nukkuu."⁵¹ 70-vuotisjuhlaaastattelijaksi kelpasi vain presidentti.

Monet muistavat kilpakenttien kiitäjistä otetun lyhyen filminpätkän. Siinä Nurmi hengittää syvään ja hymyilee kameran suuntaan. Taltioitu hetki alkaa ja päättyy samaan asetelmaan. Otosta katsellessa voisi hyvällä syllällä kysyä, kumman vaikenemisestä itse asiassa oli kysymys: Nurmen vai tuon ajan urheilujulkisuuden. Julkisuuden karttelijaksi Nurmesta on kohtalaisen paljon valokuvia, jopa sen verran, että Kaisa Laitinen on laatinut pienen kuva-artikkelin nauravasta Paavo Nurmesta. "Vuonna 1964 Nurmi kutsuttiin jopa presidentti Lyndon B. Johnsonin vieraaksi Valkoiseen taloon. Tuolta matkalta ei ole julkaistu yhtäkään kuvaa, jossa Nurmi ei hymyilisi."⁵²

Säilötty kertomus

Nurmen juhluvuoden aineksissa ja arvioissa on silmiinpistävää yhtäältä vakiintuneiden luonnehdintojen, fraasien ja tyylikeinosten rituaalinen viljely sekä toisaalta huoli siitä miten juuri tämä kansallinen kertomus yksipuolistuu ja ohenee. Pääosin julkisuus Juhani Lukan arvion mukaan "muistaa hänestä vain mitalien määrän ja juron luonteen. Hänen merkityksensä kansalliselle itsetunnolle tuntuu tyystin unohtuneen".⁵³ Veli-Matti Autio puolestaan päättää *Kansallisbiografian* Nurmi-artikkelinsa toteamukseen, jonka mukaan ajan kuluminen on ohentanut kovasti aika-laissiteitä Nurmeen. Autio kuvaa oivaltavasti ilmiön sisällön ja muodon suhdetta kirjoittaessaan, että Nurmestakin on tullut entistä ulkokohtaisemman, rituaalinomaisen suurmiesjuhlinnan kohde, millä on oma tärkeä merkityksensä kansallisen identiteetin kannalta.⁵⁴ Kun Nurmi oli jo juossut kertomuksen ainekset kokoon, kirjoitti Toivo T. Kaila *Kansallisessa elämäkerrastossa*

Hannu Itkonen &
Seppo Knuuttila

Aika voittaa voi sun
ainoastaan – Paavo
Nurmen syntymästä
101 vuotta

vuonna 1932: "Eniten N. on merkinnyt urheilun alalla esimerkillisen määrätietoisena ja tarmokkaana valmentautujana; yleiseltä kannalta katsoen hän on tehnyt maalleen suurenmoisia palveluksia sen tunnetuksi tekijänä kautta maailman."⁵⁵ Näiden ja muiden muiden eriaikaisten Nurmi-tekstien vertailu osoittaa, miten toistuvista aineksista on vuosikymmenten kuluessa esitetty kilpailuvia ja ristiriitaisia tulkintoja. Peri- ja esikuvaan liittyvät tulkinnalliset jännitteet pitävät kertomuksen elävänä; kun intressit taasaantuvat ja jonkinlainen yksimielisyys merkityksistä saa jalansijaa, kertomus kaikessa monimuotoisuudessaankin jäähmettyy ja se säilötään menneisyyteen. Nurmi-kertomuksessa on tiivistynyt sellaisia suomalaisen mentaliteetin piirteitä, joilla on ollut pitkä ajallinen kesto ja on edelleen kantavuutta. Mutta kuva Nurmesta liukuu menneisyyteen myös sen vuoksi, että kertomuksen välittämä arvomaailma ei kaikilta osin ole enää ajankohtainen. Vaikka Nurmi oli juoksijana monien ylisanojen mittainen, kertomus Nurmesta ei ole kulttuurisen logiikan näkökulmasta poikkeuksellinen.

Lähdeviitteet

- 1 Sää Yrjö Jylhän runosta Nurmi (1931).
- 2 Itkonen, Hannu & Knuuttila, Seppo, Hiilimurskan kylmä valtias. Halmesvirta, Anssi & Roiko-Jokela, Heikki (toim.) Suomen Urheiluhistoriallisen Seuran vuosikirja 1997: Se toinen Paavo Nurmi – ja varjoon jääneet. Jyväskylä 1997.
- 3 Amerikkalainen urheilujournalismi tuotti runsaasti nimityksiä Nurmesta jo hänen vuonna 1925 juoksukiertueensa aikana. Kiinnostavaa olisi tutkia, kuinka nimitykset suodattuivat suomalaiseen urheilusanastoon.
- 4 Kansainvälisen olympiakomitean puheenjohtaja Juan Antonio Samaranchin puhe Paavo Nurmen 100-vuotisjuhlassa Helsingin Finlandia-talolla 13.6.1997.
- 5 Ilta-Sanomat 14.6.1997.
- 6 Jokinen, Jouko, Paavo Nurmi oli moderni urheilusankari. Helsingin Sanomat 8.6.1997. Lypsimestarijuhlinnan piirteitä Nurmen 100-vuotispäivä saa sitenkin, että artikkelissa juhlapäivä ajoitetaan kaksi päivää liian varhaiseen ajankohtaan.
- 7 Kalevi Rõmpötin kirjoitus Paavo Nurmi ja postimerkki, jolla hän osallistui "Kohtaamisia Paavo Nurmen kanssa" -kirjoituskilpailuun.
- 8 Autio, Veli-Matti 1998, Kansallisbiografian artikkeli Paavo Nurmi (1897–1973), urheilija, yrittäjä. (<http://www.minedu.fi/s80/eurooppa/kb/1786.b.html>). Vertaa Kansallinen elämäkerrasto, IV osa (1932): Nurmi, Paavo Johannes, s.235.

Hannu Itkonen &
Seppo Knuuttila

Aika voittaa voi sun
ainoastaan – Paavo
Nurmen syntymästä
101 vuotta

- 9 Jukola, Martti, Suuri olympiakirja. Porvoo. 1952, 139–140.
- 10 Häggblom, Stig, Paavo Nurmen juhlavuosi on alkanut. Raivaaja-lehti 8.1.1997.
- 11 Ilta-Sanomat 12.7.1997.
- 12 Kaarlo "Kalle" Tuomisen muistelmä Paavo Nurmen kanssa kilpailumatkoilla (haastattelun kirjoittanut Matti Heinonen). Kohtaamisia Paavo Nurmen kanssa -kirjoituskilpailussa parhaana palkittu teksti.
- 13 Suomen olympiakomitean puheenjohtaja Tapani Ilkan puhe Paavo Nurmen 100-vuotisjuhlassa Helsingin Finlandia-talolla 13.6.1997.
- 14 Helsingin Sanomat 8.6.1997; Ilta-Sanomat 17.5.1997B.
- 15 Viita, Ossi, Suden hetkiä. Amerikansuomalainen olympiavoittaja Ville Ritola. Siirtolaisinstituutin Peräseinäjoen aluekeskuksen julkaisu n:o 1, 1997, 96.
- 16 Katso esimerkiksi Suomen Urheiluhistoriallisen Seuran vuosikirja 1997: Se toinen Paavo Nurmi – ja varjoon jääneet, s. 212–213.
- 17 Koivistoinen, Aulis, Paavo Nurmen toisenlaiset voittajat. Ydin -lehti. 8/1997.
- 18 Nurmi, Paavo, Kehityksestäni juoksijana. Työläisurheilijan joulu 1924.
- 19 Nurmi, Paavo, 1924.
- 20 Katso Nurmi, Paavo, Keski- ja pitkänmatkain ennätysten alentamismahdollisuuksista. Suomen Urheilulehti 15.1.1923.
- 21 Helsingin Sanomat 21.7.1924.
- 22 Katso Rigauer, Bero, Sport and Work. New York 1982. Rigauerin tutkielma on kaiketikin kattavin esitys urheilun ja tuotannon vastaavuudesta. Jälkiteollisessa yhteiskunnassa tekstin päivittäminen olisi haastava tehtävä.
- 23 Katso Lukka, Juhani, "Nurmea kutsutaan turkulaiseksi vintukoiraaksi". Näkemyksiä 1920-luvun alun suomalaisen sanomalehtikirjoittelun vaikutuksista Paavo Nurmen urheilijamyytin syntyyn. Vesa Vares (toim.) Urheilu ja historia. Kansakunnan identiteettiä, yhteiskunnan vaikuttajaksi, joukkojen harrastukseksi. Turun Historiallinen Arkisto 51. 1997.
- 24 Helsingin Sanomat 25.7.1924. Olennainen osa kansallista identiteettityötä oli seurata, miten meistä "muualla" kirjoitettiin.
- 25 Helsingin Sanomat 13.6.1957.
- 26 Granlund, Giri, Renée Sinteris Pronssiälämyksiä. Suomen Kuvalehti 1927 no. 4.
- 27 Nikanne, Urpo, Metaforien mukana. Lauri Harvilahti et al. (toimittanut) Metafora. Ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin. SKS. 1992.
- 28 Suomen Urheilulehti 27.8.1923.
- 29 Katso Suomen Urheilulehti 11.7.1924. "Paavo on täten vähitellen melkein pilannut kotoisen kansansa antamalla sen alinomaan herkutella ennätystuloksilla. Ennätyksiin on jo niin totuttu, että nuristaan, jollei niitä tule Paavon juostessa."
- 30 Pihkala, Lauri, "'Vuosisadan juoksija' yhä edelleen Hannes Kolehmainen. Hannes-Nurmi -tutkielma." Urheilijan joulu 1922.
- 31 Nurmi kaikkien aikojen parhain juoksija. Juoksumatkojen kunniakkaimpana pidetyn mailinkin maailmanennätys hänen nimiinsä. Työväen Urheilulehti 18. 6.9.1923. Nimettömänä julkaistun tekstin takana lieene Väinö

Hannu Itkonen &
Seppo Knuuttila

Aika voittaa voi sun
ainoastaan – Paavo
Nurmen syntymästä
101 vuotta

- Koivula, joka kävi tuolloin neuvotteluja Nurmen siirtymisestä TUL:n riveihin.
- 32 Katso Suomen Urheilulehti 9.2.1925; 16.2.1925.
- 33 Nurmi, Paavo, 1924.
- 34 Meriläinen, Reetta, Maailman paras mutta musta. Haile Gebreselassiestä ei tiedetä paljon mitään. Helsingin Sanomat 7.9.1997. Meriläinen kirjoittaa artikkelissaan: "Paradoksaalisesti afrikkalaisten kovuus juoksuradalla on saattanut koitua heidän kohtalokseen julkisuuskamppailussa. Pitkiltä juoksumatkoilta on hävinnyt kiihottava yllätyksellisyys. Jäljelle jää vain kova vauhti ja spekulatiot. Kuka 'niistä' tällä kertaa voittaa tai juoksee maailmanennätyksen."
- 35 Helsingin Sanomat 10.6.1925. Yleisön ennätyskiihkoisuuden vuoksi Nurmi juoksi Amerikan kiertueellaan myös hänelle epätavanomaisia mailmatkoja.
- 36 Katso Lukka, Juhani 1997. s. 247–267.
- 37 Helsingin Sanomat 25.7.1924. Lainaus on jutussa, jossa amerikkalaiset ja englantilaiset toimittajat arvioivat suomalaisurheilijoita.
- 38 Helsingin Sanomat 7.8.1928.
- 39 Helsingin Sanomat 13.6.1947. Saman jutun lopussa Nurmen sanotaan olleen varsinaisena valtakautenaan "mitä ylivoimaisin yksinvalti" ja "kunin-gas, jonka valtaa mikään 'salaliitto' ei pystynyt uhkaamaan".
- 40 Katso Ojakangas, Mika, Lapsuus ja auktoriteetti. Pedagogisen vallan historia Snellmanista Koskenniemeen. Tutkijaliitto. Helsinki 1997.
- 41 Itkonen, Hannu, Kenttien kutsu. Tutkimus liikuntakulttuurin muutoksesta. Gaudeamus. Tampere 1996.
- 42 Helsingin Sanomat 30.7.1932.
- 43 Helsingin Sanomat 22.7.1924. Lehden toimittajat vastasivat arvostelemalla itse Englundia, jonka ruotsalaiselle urheilulle hankkimia rahoja pidettiin "yhtä lailla ammatillaisuutena".
- 44 Työväen Urheilulehti N:o 1, 1/1921.
- 45 Koskela, Jouni, Amerikan halkijuoksu 1928 ja 1929; urheilullisuus – suomalaisuus – julkisuus. Nevala, Arto (toimittanut) Suomen Urheiluhistoriallisen Seuran vuosikirja 1995. Joensuu 1995. s. 163–174. Koskela kirjoittaa artikkelissaan, kuinka myös Nurmi ilmaisi vuonna 1927 kiinnostuksensa osallistua Charles C. Pylon järjestämään Amerikan halkijuoksuun.
- 46 Nurmen lukuisien nimitysten ja tekstien toistuvuuden suhteen myös kuva-aineiksessa on kasautumisen merkkejä. Piirros valokuvaajia pakoilevasta Nurmesta oli julkaistu aiemmin Helsingin Sanomissa 5.8.1928.
- 47 Katso Lukka, Juhani, 1997.
- 48 Kaila, Toivo T, Paavo Nurmi. Elämä, tulokset ja harjoitusmenetelmät. Porvoo 1925. Itse asiassa teksti on lainattu Martti Jukolan Suomen Urheilulehteen kirjoittamasta jutusta "Mies joka seisoo sanojensa takana" (20.6.1924).
- 49 Suomen Urheilulehti 7.9.1926; M.A. Vuosisadan urheilija. Teoksessa Kilpakenttien sankarit 1. Helsinki 1992.
- 50 Virtanen, John O., Paavo Nurmen perinteen jäljillä. Esitelmä Paavo Nurmen 100-vuotissyntymän kutsuseminaarissa Turussa 12.6.1997.

Hannu Itkonen &
Seppo Knuutila

Aika voittaa voi sun
ainoastaan – Paavo
Nurmen syntymästä
101 vuotta

- 51 Hämäläinen, Unto, Ammatilaiseksi julistettu suurjuoksija oli kuohuvan kansakunnan varaventtiili. Helsingin Sanomat oli voimakkaasti Paavo Nurmen puolella olympiavuonna 1932. Helsingin Sanomat 1.7.1998.
- 52 Laitinen, Kaisa, Kun Paavo nauroi. Anssi Halmesvirta ja Heikki Roiko-Jokela (toimittanut) Se toinen Paavo Nurmi – ja varjoon jääneet. Suomen Urheiluhistoriallisen Seuran vuosikirja 1997.
- 53 Lukka, Juhani, 1997.
- 54 Autio, Veli-Matti, 1998.
- 55 Kaila, Toivo T. (T.T.K.) Nurmi Paavo Johannes. Kansallinen elämäkerrasto, osa IV. 1932. Kaila oli myös Nurmen ensimmäisen "elämäkerran" (1925) kirjoittaja.

Hannu Itkonen &
Seppo Knuuttila

Aika voittaa voi sun
ainoastaan – Paavo
Nurmen syntymästä
101 vuotta